

Algaravies

Jordi Moreras

Universitat Rovira i Virgili

En què estaria pensant el *spin doctor* que va ser el primer en emprar l'expressió "primavera àrab", quan els fets als que al·ludia es van iniciar un mes de desembre de fa dos anys? Va ser una contradicció anomenar la sublevació de Tunísia el 2010 com a la "revolució de gessamí", si aquesta va ser la mateixa expressió que va ser emprada l'any 1987 quan Ben Alí va reemplaçar a Habib Bourguiba? Ziauddin Sardar (2012: 5) ironitza sobre aquesta tendència a adjectivar tots aquests processos polítics com a forma de crear impactants titulars: "the Lotus is not a very common flower in Egypt so describing the Egyptian uprising as the Lotus revolution does sound a bit odd"¹.

Aquest text vol establir una mirada reflexiva sobre la manera en que s'ha interpretat des de les societats europees tot allò que està(va) passant als països àrabs. Es tracta, sens dubte, d'un retrat incomplet, però que intenta mostrar les ambigüitats i els estupors que tots aquests processos estan generant en el inconscient col·lectiu europeu en relació als nostres veïns del sud.

Els vents de renovació política que provenen de la riba sud de la Mediterrània omplen el futur d'aquestes societats d'esperança i d'incertesa a parts iguals. No és cridar a la malastrugança, afirmar que el problema de les revolucions en el món àrab sempre ha començat l'endemà, en que una vegada enderrocat el règim polític es proposaven nous lideratges, que tard o d'hora tornaven a reproduir els mateixos efectes dels seus antecessors. Tunísia, Egipte, Líbia, Iemen, Bahrein, i ara Síria, tots són exemples que demostren la ràbia continguda d'unes poblacions respecte a un poder que s'havia recolzat sobre una estructura de corrupció, nepotisme i cleptocràcia. Amb la connivència d'Occident, els dèspotes que manaven en aquests territoris sempre havien imaginat l'estat com un reialme propi, i uns súbdits dòcils i resignats, que es mantenien a ratlla mitjançant l'impune exercici de la violència per part de la policia, els serveis secrets i l'exèrcit.

Els escenaris de violència quotidiana en que han viscut aquestes societats semblen haver sofert un doble sotrac després del reguitzell de revoltes que s'han succeït d'un país a l'altre. En una direcció, obrint nous camins a la participació política amb eleccions sense partit únic (Tunísia i Egipte); en una altra, sumint-se en una despietada repressió sense aturador, que ha demostrat de nou la ineficàcia dels instruments internacionals de mediació (primer a Líbia, i ara a Síria).

El diàleg euromediterrani, una construcció politicosimbòlica de primer ordre, sembla permanentment aturat en un laberint estratègicament teixit per la diplomàcia ("la

---

¹ "El lotus no és una flor molt comuna a Egipte, així que anomenar l'aixecament egipci com a la revolució del lotus sona una mica estrany".

diplomàcia és l'art de limitar el poder de l'altre estat", deia Henry Kissinger). Potser la seva no materialització es deu al fet de que ha estat utilitzat com una plataforma des de la qual poder observar i monitoritzar tot procés de transformació social, econòmica i política de la riba sud del Mediterrani. Ja es pot imaginar que aquesta supervisió, tàcitament acceptada per tots els participants en aquesta empresa diplomàtica (i amb el vist-i-plau de les elits polítiques i econòmiques d'aquests països), partia d'un clar principi de primacia del nord sobre el sud mediterrani. Si bé ja no es recorre a un discurs basat en un principi de superioritat cultural (tot i els dubtes que sempre ha despertat el pretensió paradigma de l'aliança de les civilitzacions), ara s'insisteix en la promoció de mecanismes de govern, de gestió econòmica i d'ordenació social, que s'inspiren clarament en l'experiència de les societats europees. Si es comprova que aquests han funcionat en les societats occidentals, llavors ja sembla possible exportar-los a altres contextos culturals, especialment si es demostra que, de forma endèmica, aquestes societats han donat proves de la seva incapacitat d'autogestió. El sud desregulat, amb un dèficit democràtic i amb unes desigualtats que segueixen fracturant aquestes societats, ha de ser tutoritzat novament des del nord. El vell poema imperialista de Rudyard Kipling, *White Man's Burden*, pot ser rellegit un altre cop com a element d'inspiració, però no tant per a educar i "civilitzar" aquestes poblacions, sinó per a convertir-les en nous consumidors de mercaderies globals (que, si pot ser, hagin passat prèviament per Europa provinents de l'Extrem Orient).

Però aquest exercici de diplomàcia supervisora ha quedat greument en entredit després del seguit de revoltes democràtiques iniciades el desembre de 2010 a Tunísia. Ha arribat a demostrar a Occident que la justificació de l'ús de la guerra, com a mecanisme de promoció de la democràcia i les llibertats emprat a l'Afganistan i a Irak, era absolutament irreal, i que els ciutadans d'aquests països han pogut deslliurar-se dels seus règims dictatorials pels seus propis mitjans. Un mal negoci per a empreses com Blackwater o Halliburton, un mal de cap per als analistes d'algunes *think tanks*.

Molts analistes sobre els processos polítics a l'Orient Mitjà han hagut d'explicar perquè no van ser capaços de preveure, si no l'emergència d'aquestes revoltes, sí la seva extensió i propagació. Molts d'ells s'havien reconfortat en la idea de que la història - sempre la història-, havia demostrat abastament que aquestes societats, incapaces de regir-se per elles mateixes, vivien permanentment en la turbulència de tumults periòdics. Per altra banda, massa capficats en l'estudi de l'islam com a explicació de tot el que succeeix en aquestes societats, i de l'islamisme com a principal força política, s'han desatès altres aspectes fonamentals en la seva evolució, i que han resultat ser vitals per a l'èxit d'aquestes revoltes².

En el seu anàlisi sobre la caiguda del règim de Mubarak en Egipte, Mona El-Ghobashy (2011) planteja que l'adveniment de la reacció popular suposà la culminació de tota una sèrie de transformacions prèvies en la societat egípcia i la seva relació amb el règim polític. Citant a Charles Tilly, que recordava que una de les causes de les revolucions és el deteriorament de l'eficiència en els mecanismes de coerció per part del règim, El-Ghobashy reconstrueix la trajectòria de les darreres dècades a Egipte, on s'havien acumulat nombroses protestes ciutadanes arreu del país, contra decisions preses pel règim dictatorial. Això feu acumular experiència organitzativa en relació a una vella forma de fer política: la acció en els carrers. Aquest tipus de mobilització social, emprant un ampli repertori de tàctiques, va convèncer a la societat egípcia de la

² En un comentat debat entre Olivier Roy, François Burgat i Alain Roussillon, en les pàgines de la revista *Esprit* ("À la recherche du monde musulman. Les politologues ont-ils inventé l'islamisme?", agost-setembre 2001), ja es posava en evidència la gènesi d'aquest procés explicatiu elaborat des d'Occident. Aquesta revisió crítica segueix estant present en treballs més recents de Burgat (2006, 2011).

seva capacitat per a respondre al règim de Mubarak: davant d'un règim fort, que seguia emprant els mecanismes de repressió quotidiana, la societat començava a mostrar la seva indignació davant de les arbitrietats de l'estat. Una indignació que s'estenia per tot el territori, i que començava a fer trontollar el principi de la por sobre el qual el règim egipci seguia controlant el seu poble. Lluny de la plaça Tahrir a El Caire, l'icònic escenari que va ser intensament reproduït pels mitjans de comunicació occidentals, hi van transcorre altres episodis d'aquesta revolució.

Un dels factors claus en la comprensió d'aquests processos ha estat l'emergència d'una esfera pública cada vegada més activa, on els missatges oficials eren contestats per una ciutadania cada vegada més participativa gràcies a les noves tecnologies. El patètic intent de Hosni Mubarak de voler "desconnectar" Egipte d'internet, per tal de reprimir la imparable onada de crítiques, va representar el darrer acte d'un règim que feia temps que havia deixat de connectar amb la seva ciutadania. Tinc la sensació que s'ha sobrevalorat la rellevància de les xarxes socials en l'èxit d'aquestes revoltes. L'anomenada "generació Facebook" no ha estat tal. Per François Burgat (2011: 100),

l'étincelle allumée par des bloggers de profil politique différenciés s'est transmise en fait à tout le corps social. Loin de se substituer aux acteurs des protestations nourries de longue date par les multiples facettes du dysfonctionnement du régime et ancrées dans leurs terroirs idéologiques ou partisans respectifs, les réseaux sociaux ont plus simplement permis à leurs mobilisations d'entrer en synergie. Et ce sont bien tous les acteurs de ces différents courants contestataires et non seulement la 'génération Facebook' qui vont façonner demain le nouveau paysage électoral³.

Dues reflexions: primer, hem confós el mitjà de difusió (les xarxes socials) amb el resultat de la interacció social que se suposa que aquestes provoquen; i segon, hem pressuposat que abans de les revoltes no s'havia demostrat l'eficàcia mobilitzadora d'aquestes xarxes (sense tenir present tampoc que aquestes noves tecnologies també han estat instrument de repressió per part dels règims polítics fins llavors en el poder).

Alguns analistes han insistit en relacionar l'efectivitat de l'ús d'aquestes tecnologies, amb la intensitat iconogràfica que és present en les societats àrabs. Una iconografia que ha estat explotada des de fa dècades, i amb les tecnologies de la comunicació de les que es disposava, per part dels règims polítics, per a mantenir la centralitat del seu lideratge. El mosaic d'imatges que varen ser acumulades al llarg de tots aquests processos, es rebel·laven contra la unanimitat monocromàtica dels règims. Representà, en paraules de Yves González-Quijano (2011: 8), un "flujo de imágenes capaces, en la temporalidad particular de las movilizaciones populares, de expresar la dinámica del momento revolucionario"⁴.

Si les imatges busquen convèncer als incrèduls, les paraules serveixen per a definir el discurs amb el que s'explica el que està passant. És evident que els discursos de tancament del règim (encara que ells no ho sabessin d'antuvi) de Ben Ali i de Mubarak, només van servir per a fer encara més intenses les protestes. Però també interessa fixar-nos en la forma en que s'han anomenat aquests processos des d'Occident, no només des de la seva vessant més poètica ("primavera", "despertar",

³ "L'espurna encesa per blocaires de perfil polític divers s'ha transmès a tot el cos social. Lluny de reemplaçar els actors de les protestes impulsades des de molt abans com a resultat de les múltiples facetes de disfunció del règim i ubicats dins dels seus àmbits ideològics o partidistes, les xarxes socials simplement han permès que les seves protestes entressin en sinergia. I són tots els actors d'aquestes corrents contestatàries, i no només la 'generació Facebook', que han de donar forma al futur panorama electoral".

⁴ La revista *Cahiers du Cinema-España* va dedicar el seu número 44 (abril de 2011) a analitzar les revoltes àrabs, des del punt de vista de realitzadors i directors de cinema. Hi destaca un article de Jordi Balló ("Iconografía del cambio"), on s'analitzen sis imatges rellevants de la caiguda d'aquests règims polítics.

“albada democràtica”), sinó també política (“revolucions”, “conflictes”, “revoltes”, “rebel·lions”, “tensions”, “transicions”, “reformes”). Cap d’aquests termes pot pretendre mostrar-se com a descriptiu, tot i que el seu ús freqüent hagi generat aquesta condició. Quan l’estiu de 2012, en el marc de l’escola d’estiu de la conservadora *Fundación para el Análisis y los Estudios Sociales* (FAES), s’organitzà una taula rodona amb el títol “L’estiu àrab”, el que es volia analitzar eren les evolucions dels processos polítics iniciats en 2010, en especial els resultats de les eleccions dutes a terme en Tunísia i Egipte, amb la victòria de partits islamistes. Les diferents ponències giraren entorn de la idea de que l’impuls de la “primavera àrab” havia estat segrestat pels moviments islamistes⁵.

L’islam, sempre l’islam. Alguns analistes es resisteixen a perdre aquest potent recurs causal, que sembla tornar-los la raó amb l’èxit de vots aconseguit per Ennahda i els Germans Musulmans a Tunísia i a Egipte, respectivament. És cert que l’islam sempre ha estat present en tots els escenaris de les revoltes, però aquestes no varen ser convocades des de l’oposició islamista. Ghassan Salamé (2011) va arribar a afirmar que aquests aixecaments populars havien agafat als moviments islamistes amb el peu canviat, i que la societat civil els va enviar un missatge ben clar reclamant d’ells un compromís per la llibertat i la democràcia. El *wishful thinking* imaginat a Occident respecte la no presència de l’islam en aquestes revoltes va fer pensar en la derrota del vell enemic islamista. Més encara quan el 2 de maig de 2011 forces especials nord-americanes van matar Osama Ben Laden al Pakistan. Burgat (2011) posa en qüestió aquesta anàlisi: a diferència d’altres revoltes similars (les anomenades revoltes del pa durant els anys vuitanta al Magreb, per exemple), els nous actors emergents en aquests processos no provenen de les forces polítiques tradicionals d’oposició, islamistes o laiques. És precisament pel seu caràcter heterogeni, amb contorns no gaire precisos i amb una feble imprompta ideològica, que aquesta mobilització va aconseguir aplegar a sectors molt diferents de les societats àrabs. En el cas d’Egipte, els Germans Musulmans es van mantenir dins de les mobilitzacions d’una manera discreta, sense prendre un excessiu protagonisme, entenent estratègicament que calia aprofitar l’impuls de les revoltes per a poder transformar les regles del joc de la participació política, que els havia estat negada repetidament des de feia dècades.

Si aquests haguessin protagonitzat les revoltes, no només s’haguessin trobat amb l’oposició de sectors que no participaven de la seva promesa de retorn a un model de societat basat en els principis islàmics, sinó que hagueren despertat totes les alarmes des d’Occident. Els governs occidentals havien acceptat el discurs de l’amenaça que representava l’oposició islamista per als règims en el poder. Per aconseguir l’estabilitat en aquests països, es transigia amb uns règims contraris als drets humans, que aprofitaven la “lluita contra el terrorisme internacional” per arrabassar amb la resta de l’oposició política. És aquesta una realitat sabuda, que ara no descobrirem, però que ens demostra com actua aquesta consideració selectiva de les formes d’entendre la promoció de la democràcia arreu del món⁶.

---

⁵ Un dels participants, Walid Phares, assessor del candidat republicà Mitt Romney, va afirmar que les “revoltes de la Primavera àrab al principi foren un moviment liberal que ha acabat en mans de forces islamistes. Fou la societat civil la que marcà la diferència, mentre que els Germans Musulmans i altres partits regionalistes i salafistes millor organitzats i finançats, i amb més poder mediàtic, segrestaren aquest impuls”. www.fundacionfaes.org/es/campus/CAMPUS2012/page/El_verano_àrabe (consultat el 16-9-2012).

⁶ Hi ha una forma força efectiva de fer comprensibles les sempre difícils d’explicar relacions internacionals: és la *diplomàcia couché*, o convertir en celebritats de la “premsa rosa” a personatges que formen part essencial d’aquests règims polítics que es vol recolzar. Mitjançant elles es produeix un glamourós efecte de rentat de cara del règim. En tenim força exemples: Saïf al-Islam Gaddafi, format a la prestigiosa London School of Economics, i que havia de convertir-se en el successor del seu pare; Suzanne Mubarak, recordada pels seus *shopping tours* per Paris,

Difícilment la referència islàmica es podria mantenir desvinculada d'aquests processos. L'islam ha estat un dels principals elements de legitimació de molts règims polítics àrabs, aparentment basats sobre estructures republicanes i laiques, però que mai han renegat del potencial que aquest oferia per a sustentar les seves polítiques. El qüestionament d'aquesta legitimitat ha estat l'argument principal dels moviments d'oposició islamista. Cal tenir present, a més, la consolidació de processos d'islamització de les pràctiques quotidianes. És la creixent individualització, i no la pervivència del pes d'una tradició, la que relaciona les pertinences islàmiques amb noves consideracions ètiques i morals en els comportaments socials dels individus (Haenni, 2005).

Però aquestes revoltes no s'han orientat en clau islàmica. L'objectiu ha estat un altre:

the Arab people understand the deep malaise of their societies very well. What they seek is not just political transformation to democracy but a positive change in the economic, social and cultural dimensions of society. These changes cannot be introduced by a simple transformation of political power (Sardar, 2012: 16)⁷.

La voluntat d'explorar noves esferes de llibertat, desconegudes temps abans, se centra en voler transformar el sistema social a partir de canviar el model polític sobre el que es sustentava. El nou camí polític iniciat a Tunísia i Egipte gairebé proporciona algun indicatiu consolidat: de moment, Burgat (2012) interpreta que ambdós partits –Ennahda i els Germans Musulmans– han hagut de moderar els seus plantejaments per tal de poder aconseguir un major suport polític. Això ha provocat reaccions entre els sectors d'inspiració salafista (tensions en la frontera del Sinaí amb Israel), que acusen als partits en el poder de no ser fidels al seu ideari islàmic.

El temps dirà si l'islam polític es converteix en un projecte de transformació consistent en aquests països. Com a actor polític legítimament elegit en un procés electiu amb moltes més garanties democràtiques que en períodes anteriors, mereix ser tingut en compte des d'Occident, i procurar no caure en els mateixos errors de 1991 en que es va invalidar el procés democràtic en Algèria, i es va entrar en una guerra bruta que va provocar més de 200.000 víctimes. Les mateixes societats àrabs seran les que sabran gestionar les esperances o els desenganys que els islamistes puguin provocar.

Si és possible identificar una dimensió emotiva col·lectiva que pugui actuar com a factor de control de la qualitat democràtica, aquesta pugui ser la humiliació. El sentiment d'humiliació és l'expressió de la impotència, de la pèrdua de control de la pròpia vida: “lorsqu'on a la sensation d'être jusque dans sa propre intimité dominé par l'Autre, et qu'on est devenu complètement dépendant, l'humiliation est à son comble. Ce sentiment de dépossession à l'égard du présent se porte alors sur le futur” (Moïsi, 2011: 101-102)⁸. La humiliació infringida quotidianament pels mecanismes d'un poder basat en el menyspreu i l'autoritarisme en estat pur (Bergalli et al. 2009), i donada per fet (Guru, 2009). Pels egipcis, la reacció contra la humiliació va començar el juny de 2010, quan el jove blocàire alexandrí Khalid Sa'id va ser apallissat a la llum del dia per un grup de policies, després de que aquest pengés a YouTube un vídeo on es mostrava

---

acompanyada de Carla Bruni de Sarkozy; o la primera dama de Siria, Asma al-Assad, que representava junt amb el seu marit les esperances de la transició democràtica i modernitzadora en aquest país.

⁷ “El poble àrab compren molt bé la profunda malaltia de les seves societats. El que busquen no és només la transformació política cap a la democràcia, sinó també un canvi positiu en les dimensions econòmiques, socials i culturals de la societat. Aquests canvis no poden ser introduïts per una simple transformació del poder polític”

⁸ “Quan es té la sensació d'estar dominat per l'Altre, fins i tot en la pròpia intimitat, i quan un es troba totalment dependent, la humiliació arriba al seu apogeu. Aquest sentiment de desposseïció respecte al present llavors es projecta sobre el futur”.

cóm els policies es repartien la droga que havia estat confiscada en una operació setmanes abans⁹. La mort de Sa'id galvanitzà el disgust de l'opinió pública egípcia davant els excessos d'una policia depredadora. Pels tunisencs, en canvi, la suposada bufetada¹⁰ de l'agent municipal Fadia Hamdi al venedor ambulat tunisenc Mohamed Bouazizi (que posteriorment es va immolar davant de la comissaria de policia, en no ser-li retornada la mercaderia confiscada), passarà a la història com el fet clau que va desencadenar tot.

Però aquests fets no expliquen res i ho expliquen tot. De igual manera que Dimitris Christoulas, el farmacèutic grec jubilat de setanta-set anys que es va suïcidar davant del parlament a Atenes, el 4 d'abril de 2012, explica l'impacta sobre les nostres consciències d'un sentiment d'humiliació socialment compartit, i del que ens sentim formant part.

La humiliació és quelcom més que un factor psicològic; és també un mecanisme social i cultural. Ja fa uns quants anys que el marroquí Mahdi Elmandjra va escriure que "le degré d'humiliation d'un pays ou d'une région est directement proportionnel à la compromission de ses dirigeants et au degré de léthargie et de soumission de sa population" (Elmandjra, 2004: 67)¹¹. Si sortim d'una dimensió nacional, i ens emplacem en un context més global, veurem com la voluntat d'humiliar segueix sent un instrument actiu en la relació entre col·lectius. Martijn de Koning (2012) aplica aquesta idea instrumental de la humiliació en la polèmica sobre el vídeo *Innocence of Muslims*, en setembre de 2012. Citant el treball de Robbins (2005) entorn l'obra de Marshall Sahlins sobre el canvi cultural a Melanèsia, argumenta que el sentiment d'humiliació també contribueix a definir pertinences i connexions, amb les que elaborar una consciència de resistència. Això podria explicar una dimensió del conjunt de reaccions de protesta aixecades durant aquell temps.

Més enllà de ser un mecanisme de repressió interna, la humiliació també es converteix en una forma per a seguir despertant velles rancúnies. I tal com proposa De Koning, un dels mecanismes per a poder sortir d'aquesta espiral és precisament el contrast i la fina ironia. Davant de la provocativa portada del setmanari nord-americà *Newsweek* del 24 de setembre de 2012, *Muslim Rage*, amb un article d'Ayaan Hirsi Ali amb el títol de "How I survived it, how we can end it"¹², Max Read en la web Gawker.com, proposa un conjunt de tretze "Powerful Images of Muslim Rage" (<http://gawker.com/muslim-rage/>), on apareixen retrats de la vida quotidiana de les societats musulmanes en contraposició amb la imatge que vol transmetre *Newsweek*. Hi ha un detall força significatiu: totes les fotos pertanyen a l'agència de notícies Associated Press. És evident que la tria d'una imatge sempre respon a una intencionalitat concreta. Siguem capaços d'intentar anar més enllà d'aquesta selecció minuciosa, que vol amplificar uns continguts per sobre d'uns altres. Les societats àrabs

⁹ Un executiu de Google, Wael Ghoneim, va ajudar a crear el 2010 un grup de suport a Facebook, que s'anomenà "Tots són Khalid Sa'id", per tal de denunciar i difondre aquest fet. Aquesta plataforma va ser fonamental per a l'organització de les revoltes de gener de 2011.

¹⁰ La policia municipal va ser empresonada durant quatre mesos, sense judici, en un intent del govern de Ben Ali per a calmar la tensió al carrer. Cap advocat va voler defensar-la, i es va convertir en el boc expiatori per a uns i per a uns altres. El diari francès *Libération* (11-6-2011) elaborà una crònica que revisa la versió oficial, i que posa en dubte els fets ocorreguts (<http://www.liberation.fr/monde/01012342664-la-revolution-de-la-gifle>, consultat el 15 de juliol de 2012). En el reportatge de TV5 sobre Fadia Hamdi (<http://www.youtube.com/watch?v=NWqyckzEPQA>, consultat el 15 de juliol de 2012), militants sindicalistes que avivaren les revoltes reconeixien que aquesta dona policia es va convertir en un "fusible" i que la història de Bouazizi fou "l'espurna que cercàvem des feia dos anys".

¹¹ "El grau d'humiliació per a un país o una regió és directament proporcional al compromís dels seus líders i el grau de letargia i de submissió de la seva població".

¹² "Cóm vaig sobreviure, cómo podem acabar amb ell".

van creure que seria possible canviar el seu futur des d'un present que se'ls hi negava. Potser encara hi estem a temps d'aprendre de la seva experiència.

Bibliografia citada

BERGALLI, R. et al. (2009) *La humillación: técnicas y discursos para la exclusión social*, Barcelona: Editorial Bellaterra.

BURGAT, F. (2006) *El islamismo en tiempos de al-Qaida*, Barcelona: Bellaterra.

BURGAT, F. (2011), "Anatomie des printemps arabes", in: Badie, B.; Vidal, D. (eds.) *Nouveaux acteurs, nouvelle donne: l'état du monde 2012*, Paris: La Découverte, pp. 97-107.

BURGAT, F. (2012) "Après les 'printemps': quel avenir pour 'l'Islamisme'?", *Les Carnets de l'Ifpo*, 23 de juliol de 2012. En línia: <http://ifpo.hypotheses.org/4029> (Consultat el 10-9-2012).

DE KONING, M. (2012) "Innocence of Muslims – Humiliation, Rage and Subordination". En línia: <http://religionresearch.org/martijn/2012/09/20/innocence-of-muslims-humiliation-rage-and-subordination> (Consultat el 20-9-2012).

EL-GHOBASHY, Mona (2011) "The Praxis of the Egyptian Revolution", *Middle East Report*, n° 258, pp. 2-13.

ELMANDJRA, M. (2004) *Humiliation à l'ère du méga-impérialisme*, Casablanca: Imprimerie Najah El Jadida

GONZÁLEZ-QUIJANO, Y. (2011) "¡Ahora en sus pantallas!", *Cahiers du Cinéma-España*, n° 44, pp. 8-9.

GURU, G. (ed.) (2009) *Humiliation: claims and contexts*, New Delhi: Oxford University Press.

HAENNI, P. (2005) *L'islam de marché. L'autre révolution conservatrice*, Paris: Seuil.

MOÏSI, D. (2011) *La géopolitique de l'émotion. Comment les cultures de peur, d'humiliation et d'espoir façonnent le monde*, Paris: Flammarion.

ROBBINS, J. (2005) "Introduction: Humiliation and Transformation: Marshall Sahlins and the Study of Cultural Change in Melanesia", in: Robbins J. (ed.) *The Making of Global and Local Modernities in Melanesia. Humiliation, Transformation and the Nature of Cultural Change*, Surrey: Ashgate, pp. 3-21.

SALAMÉ, G. (2011) "Un autre Moyen-Orient", *Courrier International*, n° 1060 (24 febrer-2 de març de 2011), pp. 16-17.

SARDAR, Z. (2012) "Surprise, surprise!", *Critical Muslim*, n° 1 ("The Arabs are alive"), gener-març, pp. 3-18